

جامعه‌شناسی تاریخی

(مفاهیم، نظریه‌ها، نقد و بررسی)

دکتر مجید کافی

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

بهار ۱۳۹۳

کافی، مجید، ۱۳۴۴-
جامعه‌شناسی تاریخی (مفاهیم، نظریه‌ها، نقد و بررسی) / مجید کافی. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۳.
چهارده، ۴۶۵ص: نمودار. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ۲۷۳: علوم اجتماعی؛ ۲۵)
بها: ۱۲۰۰۰۰ ریال
فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا.
کتابنامه: ص [۴۲۷]-۴۳۳؛ همچنین به صورت زیرنویس.
نمایه.
۱. جامعه‌شناسی تاریخی. الف. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ب. عنوان.
۱۳۹۳ ج ۲ ک ۴۸۷ / HM ۴۵۸ / ۴۰۳۸
شماره کتابشناسی ملی
۳۴۵۶۹۲۴

جامعه‌شناسی تاریخی (مفاهیم، نظریه‌ها، نقد و بررسی)

مؤلف: دکتر مجید کافی

ویراستار: سعیدرضا علی‌عسکری

صفحه‌آرایی: کاما

چاپ اول: بهار ۱۳۹۳

تعداد: ۱۰۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم - جعفری

قیمت: ۱۲۰۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۳۲۱۱۱۱۰۰ - ۰۲۵ (انتشارات: ۳۲۱۱۱۳۰۰) نمابر: ۳۲۸۰۳۰۹۰
ص.پ. ۳۱۵۱ - ۳۲۱۸۵ ● تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، نبش کوی اُسکو، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰ - ۰۲۱ و ۶۶۹۷۸۹۲۰

Website: www.rihu.ac.ir

Email: info@rihu.ac.ir

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی [به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و مهار پدیده‌های انسانی] در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظر گرفتن واقعیت‌های عینی و فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع، شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی (ره) بنیانگذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری دفتر همکاری حوزه و دانشگاه را در سال ۱۳۶۱ فراهم ساخت و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت اساتید حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جوامع علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار ده‌ها کتاب و نشریه علمی اشاره کرد.

کتاب حاضر به عنوان منبع درسی برای دانشجویان رشته‌های مختلف تاریخ و جامعه‌شناسی در مقطع کارشناسی ارشد و دکترا و نیز دیگر علاقه‌مندان به این دست از مطالعات تهیه شده است. از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می‌داند از مؤلف محترم جناب آقای دکتر مجید کافی و نیز ناظر گرامی جناب آقای دکتر مرتضی توفیق تشکر و سپاسگزاری نماید.

فهرست مطالب

پیشگفتار	۱
بخش اول: مطالعات تاریخی / ۵	
فصل اول: تاریخ سنتی	۹
تعریف و موضوع تاریخ سنتی	۹
ویژگی‌های تاریخ سنتی	۱۰
تاریخ‌نگاری تاریخ اسلام	۱۳
روش تاریخ روایی	۱۴
نقد تاریخ سنتی	۱۹
نتیجه‌گیری	۲۴
فصل دوم: تاریخ تحلیلی	۲۶
موضع محقق تاریخ در قبال پدیده مورد مطالعه	۲۹
تفاوت تاریخ سنتی و تاریخ تحلیلی	۳۱
روش‌شناسی تاریخ تحلیلی	۳۳
ویژگی‌های تاریخ تحلیلی	۳۶
اهداف تاریخ تحلیلی	۳۷
تأثیر تاریخ تحلیلی بر جامعه‌شناسی	۳۸
نقد تاریخ تحلیلی	۳۹
نتیجه‌گیری	۴۰
فصل سوم: تاریخ اجتماعی	۴۲
تعریف و موضوع تاریخ اجتماعی	۴۳
هدف تاریخ اجتماعی	۴۵
نظریه و تاریخ اجتماعی	۴۶

۴۹	روش تاریخ اجتماعی
۵۲	پیشینه تاریخ اجتماعی در اندیشه اسلامی
۵۲	نقد و بررسی
۵۴	نتیجه‌گیری
۵۵	فصل چهارم: فلسفه تاریخ
۵۶	انواع فلسفه تاریخ
۵۷	تاریخ و فلسفه نقدی آن
۵۸	فلسفه نظری یا جوهری تاریخ
۶۰	تفاوت فلسفه تحلیلی تاریخ با فلسفه نظری تاریخ
۶۱	موضوع فلسفه تاریخ
۶۱	عامل حرکت تاریخ
۶۲	تفاوت بین فلسفه نظری تاریخ و جامعه‌شناسی تاریخی
۶۴	نتیجه‌گیری

بخش دوم: جامعه‌شناسی تاریخی / ۶۵

۶۹	فصل پنجم: جامعه‌شناسی تاریخی
۷۰	تعریف جامعه‌شناسی تاریخی
۷۳	موضوع جامعه‌شناسی تاریخی
۷۹	هدف جامعه‌شناسی تاریخی
۸۱	رهیافت‌های جامعه‌شناسی تاریخی
۸۸	نقد و بررسی
۸۹	نتیجه‌گیری
۹۰	فصل ششم: پیشینه و سطوح جامعه‌شناسی تاریخی
۹۰	پیشینه
۹۳	مراحل موضوعی جامعه‌شناسی تاریخی
۹۵	سطوح جامعه‌شناسی تاریخی
۹۵	الف) سطح خرد
۹۷	ب) سطح متوسط
۹۸	ج) سطح کلان
۱۰۰	نتیجه‌گیری
۱۰۲	فصل هفتم: در باب جامعه‌شناسی تاریخی
۱۰۲	چرا جامعه‌شناسی به اطلاعات تاریخی نیازمند است؟
۱۰۳	چرا جامعه‌شناسی تاریخی؟

۱۰۵	واگرایی جامعه‌شناسی تاریخی و جامعه‌شناسی ایستا
۱۰۶	تفاوت میان فلسفه نظری تاریخ و جامعه‌شناسی تاریخی (جامعه‌شناسی پویا)
۱۰۹	تفاوت تاریخ اجتماعی با جامعه‌شناسی تاریخی
۱۰۹	نقد جامعه‌شناسی تاریخی
۱۱۳	نتیجه‌گیری
۱۱۵	فصل هشتم: روش و روش‌شناسی جامعه‌شناسی تاریخی
۱۱۵	روش جامعه‌شناسی تاریخی
۱۱۷	۱. طرح و مسئله تحقیق (روش تطبیقی تاریخی)
۱۱۸	۲. روش گردآوری داده‌ها
۱۱۹	۳. تحلیل و ارزیابی داده‌ها (استراتژی‌های مقایسه‌ای)
۱۲۰	ویژگی‌های تحلیل تطبیقی تاریخی
۱۲۲	انواع تحلیل تطبیقی تاریخی
۱۲۴	روش مقایسه‌ای در سطح اسمی
۱۲۵	روش‌های جان استوارت میل
۱۲۶	روش توافق
۱۲۸	روش تخالف
۱۲۹	روش توافق و تخالف
۱۳۱	نقد روش‌های «میل»
۱۳۵	انتخاب شبیه‌ترین یا مختلف‌ترین موردها
۱۳۶	جبر بولی
۱۴۴	نقد و بررسی روش مقایسه‌ای در سطح اسمی
۱۴۴	روش مقایسه‌ای در سطح ترتیبی
۱۴۵	روش تغییرات همزمان
۱۴۷	نقد و بررسی روش مقایسه‌ای در سطح ترتیبی
۱۴۹	روش مطالعه موردی در سطح اسمی، ترتیبی و فاصله‌ای
۱۵۱	تطبیق الگو
۱۵۲	ردیابی فرایند (تبیین تاریخی)
۱۵۳	اول، بیان مکانیسم علی
۱۵۵	دوم، آزمون فرضیه
۱۵۵	روایت علی
۱۵۸	نقد و بررسی
۱۵۹	۴. روش‌های ارزیابی تحقیقات کیفی
۱۶۰	۵. روش‌های ارائه داده‌ها
۱۶۲	نقد و بررسی

۱۶۳	نتیجه‌گیری
۱۶۵	فصل نهم: آینده‌نگری
۱۶۶	آینده‌پژوهی
۱۶۷	از آینده‌نگری تا آینده‌پژوهی
۱۷۱	اهمیت آینده‌پژوهی
۱۷۲	امکان آینده‌نگری
۱۷۲	پیش‌فرض‌های آینده‌پژوهی
۱۷۳	روش‌شناسی آینده‌پژوهی
۱۷۴	نقد آینده‌نگری
۱۷۶	نتیجه

بخش سوم: نظریه‌های کلاسیک جامعه‌شناسی / ۱۷۷

۱۸۱	فصل دهم: تعریف و کاربرد نظریه در مطالعات تاریخی
۱۸۲	تعریف نظریه
۱۸۵	نظریه‌های کلان، متوسط و خرد
۱۸۷	کاربرد نظریه در مطالعات تاریخی
۱۸۹	نتیجه
۱۹۱	فصل یازدهم: نظریه‌های کارکردگرایی و تضاد
۱۹۱	نظریه کارکردگرایی
۱۹۲	نظام اجتماعی
۱۹۳	اصول نظری کارکردگرایی
۱۹۴	کارکرد مثبت و کارکرد منفی
۱۹۸	کارکردگرایی در جامعه‌شناسی تاریخی
۱۹۹	نظریه تضاد
۲۰۱	تضاد و دگرگونی
۲۰۲	قدرت
۲۰۳	کارکردهای تضاد اجتماعی
۲۰۴	نقد و بررسی نظریه تضاد
۲۰۴	نتیجه‌گیری
۲۰۵	فصل دوازدهم: نظریه ساختارگرایی و کنش متقابل
۲۰۵	نظریه ساختارگرایی
۲۰۶	زمینه‌های ظهور ساختارگرایی
۲۰۶	فلسفه زبان

۲۰۷	همگرایی ساختارگرایی با فلسفه
۲۰۸	ساختارگرایی و تاریخ
۲۰۹	دستاوردهای مورخ ساختارگرا
۲۱۰	کاستی‌های مورخ ساختارگرا
۲۱۱	نقد نظریه ساختارگرایی
۲۱۱	نظریه کنش متقابل
۲۱۲	کنش متقابل مبنای شکل‌گیری اجتماع
۲۱۲	نظریه کنش متقابل نمادین
۲۱۵	ارزیابی نظریه‌ها
۲۱۶	نتیجه‌گیری

بخش چهارم: نظریه پردازان و مکاتب / ۲۱۹

۲۲۳	فصل سیزدهم: متفکران مدرن
۲۲۳	اگوست کنت
۲۲۴	تقسیم جامعه‌شناسی
۲۲۶	واقعیت تاریخی
۲۲۶	مراحل سه‌گانه تاریخ
۲۲۸	نقض اصول اثبات‌گرایی
۲۲۹	هربرت اسپنسر
۲۳۰	تکامل‌گرایی
۲۳۱	نگرش تکاملی اسپنسر
۲۳۲	تکامل اجتماعی
۲۳۴	نقد تکامل‌گرایی اسپنسر
۲۳۶	نتیجه‌گیری
۲۳۷	امیل دورکیم
۲۳۸	روش دورکیم
۲۳۸	نقد و بررسی
۲۴۰	کارل مارکس
۲۴۱	مراحل جامعه
۲۴۳	نقد
۲۴۳	ماکس وبر
۲۴۴	روش‌شناسی وبر
۲۴۶	تیپ ایده‌آل
۲۴۷	نقد تیپ ایده‌آل

۲۴۸	روش تعمیمی و تفریدی
۲۵۰	جامعه‌شناسی تاریخی سرمایه‌داری
۲۵۲	اخلاق پروتستانی و روح سرمایه‌داری
۲۵۴	نتیجه‌گیری
۲۵۵	آلفرد وبر
۲۵۵	واحد‌های تاریخی و فرهنگ
۲۵۸	کارکرد جامعه‌شناسی فرهنگ
۲۵۹	کالینگ وود
۲۶۰	معنای تاریخ
۲۶۰	علت در تاریخ
۲۶۲	نظریه نظام جهانی والرشتاین
۲۷۳	تدا اسکاچ‌پول
۲۷۴	نفی ذهنیت هدفمند
۲۷۵	تبیین انقلاب‌های اجتماعی از نظر اسکاچ‌پول
۲۷۵	تبیین شرایط وقوع انقلاب
۲۷۹	نشانه‌های شکل‌گیری انقلاب
۲۸۱	بررسی سه انقلاب
۲۸۲	روش‌شناسی
۲۸۴	نتیجه‌گیری
۲۸۷	فصل چهاردهم: تاریخ‌نگاری پُست‌مدرن
۲۸۷	مکتب آنال
۲۸۸	دوره‌های مکتب آنال
۲۹۱	دیدگاه‌های مکتب آنال
۲۹۲	نقد تاریخ سنتی
۲۹۴	رویکرد آنال به تاریخ
۲۹۵	روش‌شناسی آنال
۲۹۶	روش تاریخ جامع و کامل
۲۹۷	ردیابی فرایند
۲۹۷	روش تطبیقی
۲۹۹	نقد باورهای پیروان مکتب آنال
۳۰۱	نتیجه‌گیری
۳۰۱	میشل فوکو
۳۰۲	رد تاریخ‌نگاری سنتی
۳۰۳	فوکو و تاریخ‌نگاری مدرن

۳۰۴	تاریخ‌نگری فوکو
۳۰۵	واژگونی
۳۰۶	گسست و انقطاع
۳۰۷	روش‌شناسی
۳۰۷	هرمنوتیک
۳۰۷	ساختارگرایی
۳۰۸	تحلیل تاریخی
۳۰۸	تجربه
۳۰۹	دیرینه‌شناسی
۳۱۰	تبارشناسی
۳۱۰	نظریه عدم استمرار در تاریخ
۳۱۱	نقد و بررسی
۳۱۳	نتیجه‌گیری
۳۱۴	تاریخ‌نگاری فمینیستی
۳۱۴	تعریف مطالعات تاریخی فمینیستی
۳۱۵	روش‌شناسی مطالعات تاریخی فمینیستی
۳۱۶	هدف تاریخ‌نگاری فمینیستی
۳۱۷	نقش جنسیت در تاریخ‌نگاری
۳۱۸	محورهای تاریخ‌نگاری فمینیستی
۳۱۹	تاریخ‌نگاری اسلامی از دید فمینیست‌ها
۳۲۱	نقد و بررسی
۳۲۳	جمع‌بندی
۳۲۵	جمع‌بندی بخش پست‌مدرنیسم

بخش پنجم: اندیشمندان مسلمان / ۳۲۷

۳۳۱	فصل پانزدهم: ابن‌خلدون: نظریه عصیبت
۳۳۱	فلسفه تاریخ
۳۳۱	اصول تاریخ‌نگاری
۳۳۲	علم‌العمران (جامعه‌شناسی)
۳۳۳	روش‌شناسی ابن‌خلدون
۳۳۴	ارتباط علم‌العمران و تاریخ
۳۳۴	نظریه عصیبت
۳۳۵	دین و عصیبت
۳۳۶	تطورگرایی ابن‌خلدون

۳۳۷	جامعه‌شناسی تاریخی ابن خلدون
۳۳۹	ویژگی‌های جامعه‌شناسی تاریخی ابن خلدون
۳۴۰	جامعه‌شناسی تاریخی نه فلسفه تاریخ
۳۴۱	نقد و بررسی
۳۴۲	نتیجه‌گیری
۳۴۴	فصل شانزدهم: سیدجمال‌الدین و نظریه انحطاط
۳۴۴	نظریه‌های انحطاط
۳۴۷	نظریه تکامل
۳۴۹	مراحل تکامل
۳۵۰	انحطاط جوامع اسلامی
۳۵۰	علل انحطاط
۳۵۱	تأثیرپذیری اندیشمندان مسلمان از غرب
۳۵۱	عقاید خرافی
۳۵۱	مادی‌گرایی
۳۵۲	صوفی‌گری
۳۵۲	تبیین تاریخی از انحطاط
۳۵۴	نقش اطلاعات تاریخی در تحلیل‌های سیدجمال
۳۵۵	نتیجه‌گیری
۳۵۷	فصل هفدهم: استاد مطهری: تأثیر متقابل اسلام و ایران
۳۵۷	تعریف علم تاریخ
۳۶۴	توصیف و تبیین در مطالعات تاریخی
۳۶۵	نقد و بررسی تاریخ نقلی
۳۶۹	کارکرد علم تاریخ
۳۷۱	تفاوت جامعه‌شناسی و جامعه‌شناسی تاریخی
۳۷۲	جامعه‌شناسی تاریخی
۳۷۳	معنای نظام
۳۷۴	تأثیر متقابل دین و جامعه در فرایند تاریخ
۳۷۴	آینده‌پژوهی: کثرت‌گرایی یا انحصارگرایی فرهنگی
۳۷۹	تأثیر متقابل دین و جامعه
۳۷۹	مطالعه‌ای در جامعه‌شناسی تاریخی
۳۸۱	سهم ایرانیان در شکل‌گیری تمدن اسلامی
۳۸۲	نتیجه‌گیری

۳۸۳	فصل هجدهم: دکتر شریعتی: هجرت عامل تمدن سازی
۳۸۳	تاریخ و علم تاریخ
۳۸۷	موضوع علم تاریخ
۳۸۸	رشد روش علمی
۳۸۹	روش مطالعات تاریخی
۳۹۲	روش شناسی قرآن در مطالعه پدیده‌های تاریخی
۳۹۴	بایسته‌های تاریخ‌نگاری
۳۹۶	نقد تاریخ سنتی
۳۹۸	جامعه‌شناسی تاریخی
۴۰۰	تعریف، موضوع و هدف جامعه‌شناسی تاریخی
۴۰۱	جریان‌های تاریخی
۴۰۱	جامعه‌شناسی تاریخی به جای فلسفه تاریخ
۴۰۲	نقش تاریخ اسلام در شناخت تاریخ جهان
۴۰۲	معنای جامعه (امت)
۴۰۳	زیربناهای جامعه
۴۰۵	عامل تغییر در جامعه و تاریخ
۴۰۶	هجرت
۴۰۷	مردم
۴۰۹	فرهنگ و تمدن
۴۰۹	تعریف فرهنگ
۴۱۰	تعریف تمدن
۴۱۱	شهرنشینی و تمدن
۴۱۲	تمدن و انواع آن
۴۱۳	منشأ تمدن
۴۱۴	مراحل تمدن
۴۱۵	جمع‌بندی
۴۱۷	خاتمه
۴۲۷	منابع و مأخذ
۴۳۵	نمایه اعلام و اماکن
۴۴۱	نمایه موضوعات

پیشگفتار

جامعه‌شناسی تاریخی به عنوان مطالعه‌ای میان‌رشته‌ای از سابقه‌ای طولانی برخوردار نیست. یکی از پدیده‌های علمی در نیمه دوم قرن بیستم، ظهور و بروز مطالعات میان‌رشته‌ای در محافل علمی و آکادمیک است. مطالعات میان‌رشته‌ای به رغم کارآمدی بالا در راستای پیشرفت علم، مسائل و مشکلاتی را هم برای دانشمندان به همراه داشته‌اند. اختلاف در تصدیق مطالعات میان‌رشته‌ای و رقابت‌های ناسالم، از جمله این مسائل و مشکلات هستند. این داستان در خصوص تاریخ و جامعه‌شناسی نیز وجود دارد.

اما به‌رغم دوری و پرهیز مورخان و جامعه‌شناسان از هر گونه تعامل و همکاری با یکدیگر در گذشته، ماهیت موضوع مورد مطالعه آنها یکسان است؛ یعنی «جامعه انسانی» به مثابه یک هویت کلی و رفتار انسان‌ها به مثابه یک روند کلی. همین امر ضرورت همکاری بین جامعه‌شناسان و مورخان و لزوم ایجاد یک مطالعه میان‌رشته‌ای برای آنان را اجتناب‌ناپذیر می‌کند. از این رو، جامعه‌شناسی تاریخی و تاریخ اجتماعی به دلیل ارتباط و پیوند موضوعی بین جامعه و تاریخ به وجود آمده‌اند. تاریخ، جامعه‌دیروز است و جامعه، تاریخ فردا. تاریخ همان جامعه است که زمان بر آن سپری شده است. بنابراین، نتیجه جمع‌جبری جامعه و زمان، تاریخ است و تاریخ منهای زمان، همان جامعه است. لذا می‌توان گفت که جامعه و تاریخ دو روی یک سکه‌اند. از این رو، هیچ‌گونه تمایز صرفاً منطقی یا حتی روش‌شناسانه‌ای که به نحو شایسته‌ای قابل تصور باشد، بین علوم اجتماعی و مطالعات تاریخی وجود ندارد. مطالعات تاریخی و جامعه‌شناسی یک کار فکری واحد است. این دو رشته علمی را می‌توان به عنوان یک برنامه تحلیل واحد و یکسان ترکیب و تلفیق کرد.^۱

۱. ر.ک: اسمیت، برآمدن جامعه‌شناسی تاریخی، ص ۱۶.

شایان ذکر است که در زمینه جامعه‌شناسی تاریخی به زبان فارسی چندین اثر ترجمه‌شده وجود دارد. این آثار را می‌توان به دو گروه تقسیم کرد؛ دسته‌ای از این آثار ترجمه یک کتاب خاص یا ترجمه تعدادی مقاله در سطح کلان جامعه‌شناسی تاریخی هستند که به بیان مفاهیم، بررسی نظریه‌ها، یا روش‌شناسی جامعه‌شناسی تاریخی پرداخته‌اند. برای نمونه می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد: تاریخ‌نگاری و جامعه‌شناسی تاریخی،^۱ مجموعه مقالات یینش و روش در جامعه‌شناسی تاریخی،^۲ برآمدن جامعه‌شناسی تاریخی،^۳ دسته دوم، آثاری هستند که در باب یک موضوع یا پدیده اجتماعی در سطح متوسط و گاه حتی سطح خرد و، به‌طور تاریخی به بحث و بررسی پرداخته‌اند. از این دسته می‌توان برای نمونه به موارد ذیل اشاره کرد: درآمدی بر جامعه‌شناسی فمینیستی،^۴ دولت‌ها و انقلاب‌های اجتماعی،^۵ سرمایه‌داری و حیات مادی ۱۴۰۰-۱۸۰۰م،^۶ بازنگری در تمدن مادی و سرمایه‌داری،^۷ جامعه فئودالی،^۸ دین و ساختارهای اجتماعی،^۹ تئوری‌های اجتماعی و فرهنگ جهانی،^{۱۰} جامعه‌شناسی تاریخی خانواده،^{۱۱} سیاست و فرهنگ در نظام متحول جهانی (ژئوپلیتیک و ژئوکاچر)،^{۱۲} اخلاق پروتستانی و روح سرمایه‌داری.^{۱۳} اما بعضی غلط‌های ترجمه‌ای، ابهام در پاره‌ای از عبارت‌ها، تفکیک شدن موضوعات، دیرفهم بودن مطالب، نداشتن معیارهای متن یا منبع درسی نبودن، مثال‌های غیر بومی، توجه نکردن به اندیشه اجتماعی اندیشمندان مسلمان در این آثار، همه توجیه‌کننده تدوین یک منبع درسی برای درس جامعه‌شناسی تاریخی بودند.

جامعه‌شناسی تاریخی، عنوان درسی در دو مقطع و دو رشته دانشگاهی است. جامعه‌شناسی در پاره‌ای از دانشگاه‌ها در مقطع فوق لیسانس و در بعضی دیگر در مقطع دکترا تدریس می‌شود، اگرچه در گروه‌های تاریخ بیشتر در مقطع دکترا و در گروه‌های جامعه‌شناسی بیشتر در مقطع کارشناسی ارشد تدریس می‌گردد. همچنین جامعه‌شناسی تاریخی، هم جزء سرفصل‌های رشته

-
۱. نوشته همیلتون، گری جی، ترجمه سیدهاشم آغاچری.
 ۲. به ویراستاری اسکاچ پول، تدا، ترجمه سیدهاشم آغاچری.
 ۳. نوشته اسمیت، دنیس، ترجمه سیدهاشم آغاچری.
 ۴. نوشته ابوت، پاملا و والاس، کلر، ترجمه مریم خراسانی و حمید احمدی.
 ۵. نوشته اسکاچ پول، تدا، ترجمه مجید روئین تن.
 ۶. نوشته برودل، فرناند، ترجمه فیروزه مهاجر.
 ۷. نوشته برودل، فرناند، ترجمه فیروزه مهاجر.
 ۸. نوشته بلوخ، مارک، ترجمه بهزاد باشی.
 ۹. نوشته تامپسون، کنت و دیگران، ترجمه علی بهرام‌پور و حسن محدثی.
 ۱۰. نوشته رابرتسون، رونالد، ترجمه کمال پولادی.
 ۱۱. نوشته سگالان، مارتین، ترجمه حمید الیاسی.
 ۱۲. نوشته والرشتاین، ایمانوئل، ترجمه پیروز ایزدی.
 ۱۳. نوشته وبر، ماکس، ترجمه عبدالکریم رشیدیان و پریسا منوچهری کاشانی.

جامعه‌شناسی و هم رشته تاریخ است؛ اما با وجود این، یک رویه واحد در مورد استاد، سرفصل‌ها و محتوای درس وجود ندارد. در برخی کلاس‌های دانشگاهی و گاهی حوزوی، استادان تاریخ و در برخی دانشگاه‌ها و دیگر مراکز حوزوی جامعه‌شناسان این درس را آموزش می‌دهند. در پاره‌ای از دانشگاه‌ها محتوای درس کاملاً تاریخی است و عنوان درس، واژه جامعه‌شناسی را بی‌جهت با خود یدک می‌کشد؛ از طرف دیگر هم، در پاره‌ای از دانشگاه‌های دیگر محتوای درس کاملاً جامعه‌شناختی و پسوند تاریخی، تزئینی برای این درس شده است. این کتاب درصدد است به لحاظ محتوایی چارچوبی را برای مباحث جامعه‌شناسی تاریخی به‌طور مشخص پیشنهاد دهد تا به این وضعیت نابسامان و آشفتگی سروسامانی دهد.

برای استفاده بهتر دانشجویان محترم و طلاب گرامی از کتاب، ذکر چند نکته در این خصوص لازم و ضروری است:

نخست اینکه، این اثر نتیجه تحقیق و مطالعاتی است تا نشان دهد اولاً، مطالعات تاریخی بدون توجه به نظریه‌های «علوم اجتماعی»، و جامعه‌شناسی بدون توجه به «اطلاعات تاریخی» ره به جایی نمی‌برند، ثانیاً، تلاش‌هایی در میان متفکران غربی و همچنین در میان اندیشمندان مسلمان در راستای نزدیک کردن جامعه‌شناسی و مطالعات تاریخی انجام گرفته است.

دوم اینکه، این اثر به عنوان یک منبع مطالعاتی برای دانشجویان و طلاب کارشناسی ارشد رشته‌های علوم اجتماعی، به‌ویژه جامعه‌شناسی و نیز طلاب و دانشجویان کارشناسی ارشد و دکتری رشته‌های مختلف مطالعات تاریخی تهیه و تنظیم شده است.

سوم اینکه، اگرچه مخاطب این کتاب هر دو گروه دانشجویان و طلاب رشته‌های علوم اجتماعی و مطالعات تاریخی هستند، اما از آنجا که اطلاعات و معلومات دانشجویان و طلاب رشته‌های مطالعات تاریخی نسبت به مباحث علوم اجتماعی و جامعه‌شناسی محدودند، مطالب بیشتر براساس نیاز دانشجویان و طلاب رشته‌های مطالعات تاریخی توضیح و شرح داده شده‌اند. به سخن دیگر از آنجا که دانستن مفاهیم و نظریه‌های جامعه‌شناختی مقدمه فهم و درک مطالب این کتاب است، مباحث کتاب با این پیش‌فرض تنظیم شده‌اند که دانشجویان و طلاب رشته مطالعات تاریخی باید مفاهیم و نظریه‌های جامعه‌شناسی را بدانند، از این رو، در یکی دو فصل، نظریه‌های جامعه‌شناسی، کاربرد نظریه‌ها در مطالعات تاریخی و روش‌شناسی مطالعات جامعه‌شناسی تاریخی ارائه شده‌اند. سرانجام اینکه، ارائه مفاهیم و نظریه‌های جامعه‌شناسی در تخصص جامعه‌شناسان و بر عهده آنان است، از این رو استادان ارائه‌کننده این درس باید کسانی باشند که دستی در مباحث علوم اجتماعی و جامعه‌شناسی دارند.

اما قبل از بیان این مساعی‌ها لازم است هرچند گذرا به مبادی، مفاهیم و علومی که در موضوع جامعه و تاریخ شکل گرفته‌اند، اشاره شود. از این‌رو، این جستار در چهار بخش مجزا ولی مرتبط تنظیم شده است:

بخش اول این جستار بر آن است تا ضمن بیان موضوع و تعریف، روش، و هدف تاریخ و تاریخ‌نگاری روایی، و تفاوت آن با تاریخ تحلیلی (تاریخ اجتماعی)؛ نقدهای تاریخ تحلیلی و جامعه‌شناختی بر تاریخ سنتی، در حد امکان اختلاف بین مورخان و محققان جدید مطالعات تاریخی را در خصوص بازسازی و بازنگری اطلاعات و داده‌های تاریخی در باب گذشته روشن سازد و در صورت امکان راه‌حلی ارائه دهد.

بخش دوم به تعریف، موضوع، روش و هدف جامعه‌شناسی تاریخی خواهد پرداخت. افزون بر آن، ارائه یک راه حل و بیان یک تقسیم کار علمی بین محققان مطالعات تاریخی (تاریخ اجتماعی) و جامعه‌شناسان تاریخی مورد توجه قرار می‌گیرد. فصل دوم این بخش، در باب همگرایی‌ها و واگرایی‌های تاریخ اجتماعی و جامعه‌شناسی تاریخی بحث می‌کند. و سرانجام در فصل سوم نقطه اشتراک تاریخ اجتماعی و جامعه‌شناسی تاریخی و به سخن دیگر مهم‌ترین همگرایی‌های جامعه‌شناسی تاریخی و تاریخ تحلیلی؛ یعنی نظریه‌های جامعه‌شناسی مورد استفاده در مطالعات تاریخی، بحث و بررسی خواهند شد.

بخش سوم به تعریف نظریه اجتماعی، کاربرد آن در مطالعات تاریخی و مهم‌ترین نظریه‌های اجتماعی که بیشترین کاربرد را در مطالعات تاریخی دارند، پرداخته است.

بخش چهارم نیز به نقد و بررسی آرا و اندیشه‌های مهم‌ترین نظریه‌پردازان عرصه جامعه‌شناسی تاریخی اختصاص یافته است.

در بخش پایانی نیز به بحث و بررسی اندیشه‌های پاره‌ای از اندیشمندان مسلمان در خصوص استفاده از نظریه‌های جامعه‌شناسی در مطالعات تاریخی و گرایش آنان به جامعه‌شناسی تاریخی پرداخته شده است.

در پایان بر خود لازم می‌دانم آشکارا اذعان کنم که اثر حاضر حاصل برهم‌کنشی بین مطالعه و تدریس و همچنین، بین کنش و واکنش بین نگارنده و دانشجویان و طلاب رشته‌های علوم اجتماعی، جامعه‌شناسی، تاریخ تمدن، تاریخ معاصر، تاریخ اسلام و... در چندین سال اخیر بوده است. از این‌رو، شکل‌گیری آن بسیار وامدار کسانی است که به نگارنده به شکل‌های مختلف مثل پرسش و پاسخ، نقد، بازبینی، بازنویسی، یا صرف گوش دادن به آنها، کمک کرده‌اند.

بخش اول

مطالعات تاریخی

بخش اول درصدد بیان این مسئله است که چگونه جامعه‌شناسی تاریخی و تاریخ اجتماعی از درون کاوش‌های نقادانه جامعه‌شناسی و فلسفه نقدی تاریخ نسبت به تاریخ (تاریخ‌نگاری‌های سنتی و فلسفه‌های نظری تاریخ) متولد شده است. برای این منظور نخست باید شرحی از تاریخ‌نگاری سنتی و تاریخ تحلیلی ارائه شود و سپس نقدهایی که جامعه‌شناسان و محققان تحلیلی مطالعات تاریخی بر تاریخ‌نگاری‌های سنتی وارد کرده‌اند، بررسی شود.

تاکنون درباره گذشته، علوم مختلفی با روش‌های متعدد شکل گرفته‌اند. یکی از مهم‌ترین این علوم در حوزه مطالعه گذشته با روش نقلی، تاریخ روایی یا سنتی است. اما در روزگاری که سرگذشت شاهان و تاریخ خونریزی‌های چندباره قدرت‌های کوچک و بزرگ، یعنی تاریخ سنتی، برای پژوهشگران تاریخ ملال‌آور شده است، دانشگاه‌ها و پژوهشگاه‌ها در یک مطالعه میان‌رشته‌ای، توجه خود را به بررسی تاریخی تحولات زندگی‌های روزمره مردم معطوف داشته‌اند و از روابط متنوع مردمان در دوره‌های مختلف تاریخی سخن می‌گویند. مطالعات جدید در باب گذشته که با عنوان «مطالعات تاریخی» شناخته می‌شوند، نیز یکی از این علوم هستند که گاه از آن با نام تاریخ علمی، یا تاریخ تحلیلی، یاد می‌شود. در ادامه به‌طور مختصر هر یک از آنها بررسی خواهند شد.

این بخش مقدماتی شامل چهار فصل به عنوان پیش‌درآمدی به جامعه‌شناسی تاریخی است. فصل اول در معنا و مفهوم تاریخ سنتی که جامعه‌شناسی تاریخی در تقابل با آن پدیدار شده است، فصل دوم در باب تاریخ تحلیلی، فصل سوم در مورد تاریخ اجتماعی به عنوان موردی از تاریخ تحلیلی و فصل آخر در باب فلسفه نظری تاریخ است.

فصل اول

تاریخ سنتی

این فصل درصدد است نشان دهد که به دلیل وجود ضعف‌های مختلف در تاریخ‌نگاری سنتی و روایی و انتقادهای وارد بر آن، تاریخ اجتماعی و جامعه‌شناسی تاریخی پدیدار گشت. اما برای بیان این مهم، لازم است نخست به تعریف، موضوع، هدف و روش تاریخ سنتی اشاره شود، سپس انتقادهای وارد شده بر آن بررسی شوند. در فصل‌های بعد نیز دیگر زمینه‌های ظهور و بروز تاریخ اجتماعی و جامعه‌شناسی تاریخی بررسی خواهند شد.

تعریف و موضوع تاریخ سنتی

تاریخ سنتی یا روایی، معمولاً برای گزارش حادثه یا واقعه‌ای بزرگ مانند ظهور یک دولت، به نگارش درمی‌آمده است. یکی از با اهمیت‌ترین موضوع‌های تاریخ سنتی، سرگذشت پادشاهان و حاکمان است. به سخن دیگر، تاریخ سنتی، گزارش، روایت و احیاناً تحلیل رویدادها، عقاید، جنبش‌ها و اعمال و رفتار پادشاهان و قهرمانان نظامی و سیاسی است و معمولاً گرد مفهوم قدرت، سلطه و غلبه می‌گردد؛ چرا که نقش شخصیت‌های بزرگ با هدف‌های بلند، خوب یا بد، برای روایت گذشته امتیازی تلقی می‌شده است. افزون بر سرگذشت پادشاهان، تاریخ سنتی با تاریخ جنگ‌ها و روابط سیاسی بین کشورها نیز مرتبط است. تاریخ جنگ‌ها نیز که بخش زیادی از تاریخ مکتوب جهان را به خود اختصاص داده‌اند، از برخورد و منازعه میان دو گروه یا دو قبیله گرفته تا جنگ‌های تمام‌عیار دوارتش ملی، یا منطقه‌ای، بخشی از تاریخ سنتی را به خود اختصاص داده است. بخش کوچکی از تاریخ سنتی نیز روابط دیپلماتیک کشورها و قدرت‌هاست. تاریخ دیپلماتیک نیز از کارها و تصمیم‌های دولتمردان، سیاستمداران و مقامات عالی‌رتبه سخن می‌گوید و آنان را نیروی محرکه تحولات تاریخی قلمداد می‌کند و به مطالعه روابط بین دولت‌ها و قدرت‌ها

در طول زمان می‌پردازد. این سه گونه تاریخ‌نگاری (تاریخ پادشاهان، تاریخ جنگ‌ها و روابط سیاسی کشورها) در واقع معمول‌ترین و پر حجم‌ترین گونه‌های نوشته‌های تاریخی را تشکیل داده‌اند و آنچه همگان از کلمه تاریخ می‌فهمند، عملاً ناظر به همین سه گونه تاریخ‌نگاری است. چيستی و چرایی، دو سؤال بنیادی برای مورخان سنتی هستند؛ اینکه «دقیقاً چه چیزی اتفاق افتاد؟» و «چرا اتفاق افتاد؟» (چيستی و چرایی تاریخ). مورخان سنتی با نوشتن تاریخ‌های روایی و نقلی، درباره اقدامات (کنش‌های) پادشاهان و قهرمانان مهم یا روابط سیاسی مهم بین کشورها، دولت‌ها، یا دیگر سازمان‌های رسمی صحبت می‌کردند. در این روایات، هم به «چيستی» و هم به «چرایی» در قالب تعبیرها و اصطلاحات سنتی پاسخ داده می‌شدند. به این ترتیب، تاریخ سنتی، حکومت‌ها را عامل و موتور تحولات تاریخی می‌انگارد و سهمی برای مردم عادی در این میان قائل نیست.^۱

چرا تاریخ سنتی به جزئیات و زندگی روزمره مردم در گذشته نمی‌پرداخته است؟ مورخان در چارچوب تاریخ سنتی و روایی تمایل کمتری به شرح جزئیات غیر حماسی و غیر عادی داشتند و به تاریخ اجتماعی و زندگی مردم نمی‌پرداختند، چرا که احساس می‌کردند در صورت پرداختن به این موضوع‌ها باید همیشه درگیر مخالفت‌ها باشند و در برابر سنگینی سنتی عظیم و تحمیلی تحت فشار قرار گیرند.

مورخان سنتی در عین حال که از ادبیات الهام می‌گرفتند، معیارها و روش‌هایی تحقیقاتی داشتند که با دقت و صحت، ارزیابی می‌شد. اخلاق حرفه‌ای و مفهوم دقت و صحت آنان را تا آنجا که در توان داشتند به بررسی سختگیرانه و جدی همه منابع و مآخذ اصلی وادار می‌کرد. آنان داستان‌سرایی بودند که هرگز درحقیقت داستان‌شان تردید نمی‌شد.^۲

ویژگی‌های تاریخ سنتی

در این نوشتار به کسی که متکفل مباحث تاریخی به شیوه و روش سنتی است، «مورخ» اطلاق می‌شود. مورخ کسی است که صرفاً به شرح و توصیف آنچه در گذشته یا در زمان حال اتفاق افتاده بسنده می‌کند؛ اما محقق مطالعات تاریخی، افزون بر شرح و توصیف، به علل وقوع

۱. موسی‌پور، «تاریخ اجتماعی: رویکردهای نوین به مطالعات تاریخی»، تاریخ و تمدن اسلامی، ش ۶، پاییز و زمستان ۱۳۸۶.

۲. هوفستازن، «جامعه‌شناسی تاریخی در آمریکا»، تاریخ‌نگاری و جامعه‌شناسی تاریخی، ص ۱۷۹.

پدیده‌ها و چگونگی و مکانیسم بین آنها نیز توجه دارد. بنابراین، تاریخ سنتی تاریخی توصیفی و تشریحی است و به چگونگی، مکانیسم و سازوکار وقایع و رویدادهای گذشته نمی‌پردازد. مورخان سنتی، غیر جامعه‌شناختی‌اند، یعنی به لحاظ تجربی فرایندها و ساختارها را که به جوامع تنوع می‌بخشند، نادیده می‌گیرند و از حیث مفهومی و نظری نیز مشخصات کلی فرایندها و ساختارها و نیز روابط آنها با کنش‌ها و وقایع را در نظر نمی‌گیرد.^۱

در تاریخ سنتی زمان براساس شکل حکومت‌ها، ظهور و سقوط سیاسی سلسله‌ها یا امپراتوری‌ها و وقایع مهم و شگفت‌انگیزی که پنداشته می‌شود وضعیت سیاسی جوامع را دگرگون کرده‌اند، دوره‌بندی و تنظیم می‌شود. براساس همین دوره‌ها نیز آثار و کتاب‌های تاریخی، مجلدات آنها، و واحدهای تحلیل تنظیم می‌شود.

مورخان غالباً نوعی تاریخ روایی^۲ می‌نویسند که این خود بر مشکلات مربوط به مفاهیم تعریف‌نشده و گزینش شواهد اضافه می‌کند. مورخ سنتی مطالب را گرد یک حکایت منسجم و منفرد سازمان می‌دهد. بنابراین، هر بخش از حکایت به وسیله جایگاه آن در نظم زمانی وقایع، به بخش دیگر مربوط می‌شود. همه بخش‌ها بر روی هم، کل واحدی را می‌سازند. حدس و گمان و احتمال بروز وقایع از عناصر مهم روایت هستند. یعنی اگر «الف» و «ب» روی داده بود، «ج» روی می‌داد. و اگر «الف» و «ب» روی نداده بود، واقعه دیگر اتفاق می‌افتاد. وقایع احتمالی وابستگی متقابل منطقی بین وقایع قبلی و بعدی ایجاد می‌کنند. سازمان‌دهی روایی که از منطق زمان پیروی می‌کند، با شیوه تبیین جامعه‌شناسان تفاوت دارد و با تبیین کمی نیز که در آن محقق الگوی آماری را برای استنتاج علت‌ها تعیین می‌کند، متفاوت است. همچنین با اکثر داده‌های کیفی که در آنها محققان به مقایسه یک مدل با موارد خاص پرداخته و تشابه‌ها و تفاوت‌ها را در مجموعه‌ای از موارد جستجو می‌کنند (مقایسه تحلیل)، تفاوت دارد.

تاریخ و تاریخ‌نگاری سنتی، ایدئولوژیک است. تاریخ سنتی با عنایت به موارد عینی به نگارش درنمی‌آید، بلکه به خاطر انگیزه‌های ایدئولوژیک است که نوشته می‌شود. از این رو نگارش تاریخ، عملی است که تأثیرگذاری‌هایی در پی دارد و این تأثیرگذاری‌ها، صرف نظر از حزب سیاسی فرد مورخ، به نحو اختلاف و ناهمسانی گذشته و توجیه روایت یا تعبیر معینی از حال تمایل دارد. سوگیری اساسی تاریخ‌نگاری سنتی محافظه‌کارانه است.

۱. اسمیت، برآمدن جامعه‌شناسی تاریخی، ص ۱۶.

از ویژگی‌های دیگر تاریخ‌نگاری سنتی این است که مورخ به نظریه تداوم و استمرار تاریخ باور دارد. از آنجا که مورخ تحت عنایت نظریه تداوم و استمرار قادر به گردآوری تجربه‌های گذشته در خویش است، در حفظ و تأکید بر اهمیت آن، تأکید بر نوعی اجتناب‌ناپذیری که گذشته با آن به حال منتهی می‌شود، و نیز در انکار این نکته که پایه قدرت معینی در میان است، نوعی منافع ایدئولوژیک دارد.^۱

تاریخیت‌گرایی از دیگر ویژگی‌های تاریخ‌نگاری سنتی است. تاریخیت‌گرایی سنتی، تفسیری است که بر منحصربه‌فرد بودن وقایع و پدیده‌های تاریخی، ناتوانی نظریه‌های عام در تبیین وقایع و حوادث تاریخی، و بر نقش فعال مورخ در بازسازی معناهاى تاریخی تأکید می‌کند. در نقد این ویژگی می‌توان این‌طور پرسید که آیا می‌توان مجموعه صورت‌های ساختاری را که با فرایند نوسازی در جوامع همراه است، توضیح داد یا باید نظر و گفته مورخ مبنی بر منحصربه‌فرد بودن تام و قیاس‌ناپذیری هر گونه وضعیتی را پذیرفت؟ به نظر می‌رسد می‌توان بدون قید و شرط از امکان تبیین سازمان‌یافته و نظری و تئوریک تغییرات تاریخی طرفداری کرد؛ چرا که جوامع از ویژگی‌های نظام‌مندی برخوردارند که واقعی و قابل توصیف و تبیین هستند. در این توصیف و تبیین ماهیت جامعه و تغییر در آن در نظر گرفته می‌شود. نادیده گرفتن این ویژگی‌ها همان‌گونه که تاریخیت‌گرایی به‌طور ضمنی انجام می‌دهد، شبیه کار زیست‌شناسی است که رفتار حیوانات را بدون کمک طبقه‌بندی گونه‌ها مطالعه می‌کند.^۲

موضع مورخ سنتی در قبال وقایع و حوادث گذشته، موضع «مشاهده‌گر منفصل»^۳ است. مورخ یک مشاهده‌گر و ناظر بی‌طرف و خونسرد دانسته می‌شود، به‌خصوص در جریان فرایند گردآوری داده‌ها و گزارش‌های تاریخی. برای این موضع این‌گونه استدلال می‌شود که در صورت آمیختگی مورخ با شرکت‌کنندگان، ارزش‌ها و ترجیحات محقق می‌توانند عینیت تحقیق و ارزشمند بودن نتایج را تهدید کنند. بنابراین، انفصال مورخ از شرکت‌کنندگان برای تولید معرفت تاریخی قابل اطمینان الزامی است. این موضع به‌رغم انتقادهای بسیاری که علیه آن می‌شود هنوز به‌طور گسترده‌ای مورد حمایت است. اما انتخاب مهمی که مورخ سنتی از آن ناچار است، این است که مثل محققان مطالعات تاریخی، موضعی در قبال فرایند تاریخ‌نگاری خود و شرکت‌کنندگان در پدیده‌های تاریخی اتخاذ کند.

۱. نوذری، فلسفه تاریخ، روش‌شناسی و تاریخ‌نگاری، ص ۴۵۹.

۲. همیلتون، «بیکربندی‌ها در تاریخ: جامعه‌شناسی تاریخی آیزنشتاد»، ص ۱۳۱.

بالأخره به کارگیری علم در باب گذشته، مورخ سنتی را در موقعیت ممتازی قرار می‌داد: مورخ در مقام کسی که گذشته را می‌شناسد، دارای قدرت است، مورخ عالمی است که بر گذشته تسلط دارد، کاملاً بدان وقوف دارد، آن را تغذیه می‌کند، بسط و گسترش می‌دهد و آن را کنترل می‌کند.

تاریخ‌نگاری تاریخ اسلام

شاید در مورد تاریخ‌نگاری‌های نخستین اسلام، اعم از سیره و مغازی که به حوادث و وقایع صدر اسلام و حضور پیامبر(ص) و وقایع بعدی و نزدیک به این دوره می‌پردازند، سخن گفتن از یک شکل و ساختار منظم و از پیش تعیین شده در قالب‌ها و الگوهای مطرح در این اثر، کمی مشکل باشد. آنچه در بیشتر این تاریخ‌نگاری‌ها به‌طور مشترک به چشم می‌خورد، شکل و ساختار سنتی، روایی و توصیفی است که صورتی گزارش‌گونه دارد. تاریخ‌نگاری‌های نخستین اسلامی تحت تأثیر اهمیت حدیث و فضای گردآوری حدیث قرار داشت؛ از همین رو، رنگ و بویی روایی به خود گرفت. مثلاً مکتب تاریخ‌نگاری مدینه در دوره صدر اسلام، براساس روایت‌های تاریخی شکل گرفته است.^۱

تاریخ‌نگاری‌های دوره صدر اسلام عاری از تحلیل و پردازش در روایت‌های تاریخی است. تنها هدف و انگیزه مورخان این مقطع از تاریخ اسلام، گردآوری و احیاناً گزینش روایات درباره سیره و جنگ‌های رسول خدا(ص) است. به دیگر سخن، مورخان بیشتر درصدد بازسازی حوادث این دوره هستند تا تبیین آنها. این منابع، روایات را برحسب سیر تاریخی حوادث در کنار یکدیگر قرار داده‌اند، بی‌آنکه تحلیل یا پردازشی درباره آنها صورت گیرد. در میان این منابع، المغازی واقدی و السیره النبویه ابن هشام با تفاوت‌هایی در شیوه نقل تا حدودی دقیق‌ترین و مفصل‌ترین گزارش‌ها را از این حوادث ارائه کرده‌اند.

منابع تاریخ صدر اسلام به علت ماهیت گزارش‌گونه‌ای که دارند، عاری از هرگونه نتیجه‌گیری و اظهار نظر نهایی در خصوص یک رویداد هستند. در منابع این دوره با پایان یافتن ماجرا در یک زمان خاص، مطالب کتاب نیز در خصوص آن ماجرا خاتمه می‌یابد. همچنین مطالبی که در آخر هر حادثه می‌آید، به‌هیچ‌وجه درصدد بیان نتیجه و اثری مهم و تاریخ‌ساز که این رویداد داشته یا گذاشته، نیست؛ برای مثال، در خصوص جنگ بدر، پس از پایان یافتن

۱. ر.ک: آئینه‌وند، علم تاریخ در گستره تمدن اسلامی، ج ۱، ص ۴۳۰-۴۶۱.

ماجرا و کشته و اسیر شدن بزرگان قریش، به پیامدهای جنگ اشاره نشده است؛ مانند اینکه آیا قضیه در حوادث بعدی تاریخ اسلام تأثیرگذار بود یا نه؟ آیا در شناساندن اسلام به عنوان یک قدرت، مؤثر بود یا نه؟ به رغم شکست یا پیروزی، هر نبرد یا حادثه‌ای پیامدهایی دربر دارد که منابع تاریخی این دوره در مورد این پیامدها ساکت هستند، کتاب‌های تاریخی در بخش‌های پایانی گزارش خود اغلب به اینکه کدام طرف پیروز شدند یا شکست خوردند، یا به تعداد کشته‌ها یا اسیران هر طرف و مسائلی از این دست پرداخته‌اند.

منابع تاریخی اولیه اسلام بیشتر درصدد گزارش و روایت حوادث تاریخی هستند تا پردازش آنها، و در این صورت، به یک دائرةالمعارف شبیه‌اند تا یک اثر تحقیقی. خواننده در این متون، با نوشته‌ای مواجه است که در آن عنوان‌ها و موضوع‌هایی که بحث قبلی و بعدی را به وضوح از یکدیگر جدا کنند، وجود ندارند، یا اگر وجود دارند، اندک‌اند و دسته‌بندی و نظم منطقی بین آنها برقرار نیست؛ برای مثال، واقعی در گزارش جنگ بدر، حدود صد صفحه گزارش و روایت را جمع‌آوری کرده است، بدون اینکه برای آنها عنوان و موضوع جداکننده‌ای قرار داده باشد. اما به هر حال سیر کرونولوژیک و تاریخی بحث در بیشتر این منابع رعایت شده است. به طوری که تمام جزئیات موجود در مورد یک واقعه مشخص، از ابتدا تا انتها منظم آمده‌اند.

روش تاریخ‌روایی

روش تاریخ‌سنّتی روشی توصیفی است. روش تاریخ‌توصیفی به شرح وضعیت یک پدیده در گذشته می‌پردازد. نتیجه این توصیف و شرح پدیده‌ها چیزی شبیه به گاهشماری است. مدارکی که جنبه‌های مختلف زندگی اجتماعی در گذشته را شامل می‌شوند و می‌توان از آنها داده‌های تاریخی را جمع‌آوری کرد، عبارت‌اند از: اسناد رسمی، نام مکان‌ها، صورت‌های مزرعه و کشتزار، آداب و رسوم، نگرش‌های روان‌شناختی در صورتی که بتوان از آنها آگاه شد، سکه‌ها، گزارش‌های تجاری و سبک‌های معماری. یکی از اسناد و مدارک بسیار مهم در تاریخ‌نگاری سنّتی رجزهای قبل از پیکار و اشعار حماسی و داستان‌های پهلوانی است. شایان گفتن است که استنتاج‌های قطعی و کلی از این مدارک و اسناد امکان ندارد؛ زیرا منابع هرگز تبیین‌های کاملاً مناسبی در اختیار نمی‌گذارند.

مورخان مسائل را براساس این شواهد و مدارکی که با شیوه‌های مختلف به دست آورده‌اند، تنظیم و تدوین می‌کنند؛ اگرچه در مورد اعتماد به این اسناد و مدارک نقدهایی وجود دارد؛ مثل اینکه این

اسناد، مدارک و منابع منتشرشده غالباً کنترل و سانسورشده هستند، یا حتی از سوی مقامات حکومتی که توجه مستقیمی به حوادث دارند، تولید شده‌اند؛ با این حال، استفاده از این شواهد و مدارک، امتیازهای قابل ملاحظه‌ای نیز دارد. اسناد و مدارک مورد استناد در تاریخ‌نگاری سنتی بسیار زیادند.

۱. **مصنوعات:** شامل ثبت‌های آرشیوی و شواهد آثار مادی هستند، هر یک از این دو مورد و زیرمجموعه‌های آنها به‌اختصار مورد بررسی قرار می‌گیرند:

ثبت‌های آرشیوی، این داده‌ها می‌توانند هم به عنوان تنها منبع مطالعه یک پدیده یا موضوع و هم به مثابه منبع داده‌های مکملی مرتبط با موضوع مورد مطالعه مفید واقع شوند. داده‌های آرشیوی دارای انواع متفاوتی هستند که عبارت‌اند از:

ثبت‌های همگانی مکتوب. این ثبت‌ها داده‌هایی هستند که برخی محققان آنها را مواد آرشیوی خوانده و آرشیوهای دولتی و غیر دولتی تولیدشده برای مصرف عمومی را دربر می‌گیرند. مهم‌ترین آرشیوهای دولتی عبارت‌اند از: ثبت‌های وقایع حیاتی (زادوولد، ازدواج و مرگ‌ومیر) ثبت‌های سیاسی و قضایی و دیگر ثبت‌های تولیدشده با مخاطب‌های محدود (مانند گزارش‌های پلیس). یکی از مشهورترین و قدیمی‌ترین بررسی‌های انجام‌شده با این نوع داده‌ها در علوم اجتماعی مطالعه دورکیم درباره خودکشی است. در دوره اخیر وب‌سایت‌های اینترنتی و مواد رسانه‌ای نیز به این نوع داده‌ها اضافه شده‌اند؛

ثبت‌های خصوصی مکتوب. این نوع ثبت‌ها انواع گوناگون خودنگاری، یادداشت‌های شخصی، نامه‌ها و به‌تازگی وبلاگ‌های اینترنتی را شامل می‌شوند. خودنگاری‌ها و انواع دیگر ثبت‌های خصوصی مکتوب، اغلب به عنوان منبع عمده اطلاعات در مطالعه موردی و تاریخ‌های زندگی به کار می‌روند؛

پایگاه‌های داده‌های آرشیوشده از مطالعاتی که قبلاً انجام شده‌اند. این داده‌ها نیز می‌توانند ابعاد داده‌ای گوناگون یک تحقیق را پوشش دهند و در قالب ادبیات پژوهشی موجود نیز به کار روند؛ **اطلاعات ذخیره‌شده در صور گوناگون غیر نوشتاری.** مانند نوارهای ویدئویی، نوارهای ضبط صوتی، تصویرها و عکس‌ها (که در ابتدا برای مخاطب‌های عمومی، استفاده‌های شخصی یا بخشی از یک طرح پژوهشی تولید شده‌اند. این داده‌ها منبع جالب‌تری از داده‌های آرشیوشده را تشکیل می‌دهند. برای مثال، پوشش ویدئویی ضبط‌شده یک محاکمه مشهور در دادگاه می‌تواند داده‌های ارزشمندی برای تحقیق فراهم سازد. داده‌های فیلمبرداری و عکاسی را نیز می‌تواند از آن جمله دانست.

۲. **تحلیل اسناد مکتوب:** یکی دیگر از تکنیک‌های غیر واکنشی مطالعه رفتار انسانی، تحلیل اسناد و مدارک است. اسناد و مدارک به همه نوشته‌هایی گفته می‌شود که انسان‌ها از خود بر جای می‌گذارند، مانند قراردادها، نامه‌های خصوصی، یادداشت‌های روزانه، اسناد دولتی، داده‌های سرشماری، اسناد ازدواج و مالکیت و مانند آنها. امروزه رسانه‌ها نیز می‌توانند جزء اسناد و مدارک محسوب شوند، مانند برنامه‌های تلویزیونی، رادیویی، روزنامه‌ها، مجلات، وبسایت‌ها و وبلاگ‌ها. بیشتر روش‌شناسان بین دو نوع متن مکتوب تفاوت قائل می‌شوند که عبارت‌اند از: اسناد و مدارک و ثبت‌های عمومی. اسناد، به همه نوشته‌های خصوصی، نامه‌ها، یادداشت‌های روزانه، و اطلاعات شخصی گفته می‌شود در حالی که ثبت‌های عمومی به متونی اشاره دارند که برای مقاصد اداری از سوی نهادهای اجتماعی، مانند دولت‌ها، مدارس و بیمارستان‌ها فراهم شده‌اند.

بیشتر محققانی که به تحلیل‌های اسنادی می‌پردازند بین دو دسته منابع دست اول و منابع دست دوم، تفاوت می‌گذارند. منابع دست اول، به منابع اصلی مانند، نامه‌ها، سفرنامه‌ها یا گزارش‌های شاهدان عینی از یک واقعه یا موقعیت اطلاق می‌شوند. در مقابل منابع دست دوم، همچنان که از نامشان نیز برمی‌آید، یک گام دورتر از منابع دست اول بوده و منابعی از قبیل تحلیل‌های تاریخ‌نگاران و جامعه‌شناسان و گزارش‌های شاهدان غیر عینی را دربر می‌گیرد. دسترسی به منابع اولیه، صعوبت بیشتری دارد، اما دقت تاریخی اقتضا می‌کند که در دسترسی به آنها فروگذار نکنیم.

ملاک در سنجش شایستگی اسناد و مدارک تاریخی، عینیت و عاری بودن اسناد از قضاوت‌های شخصی و دیدگاه‌های فردی است؛ مسئله‌ای که هنوز نزد فیلسوفان علم تاریخ از نظر امکان تحقق موضوع مورد بحث است. پیشینیان در این مقام بر دو شاخص عمده تأکید داشتند: تفه بودن گزارش‌کننده و تواتر در نقل. ابن‌خلدون کفایت این دو شاخص را به خوبی مورد نقادی قرار داد و برخوردار از محققان دانش‌هایی چون مردم‌شناسی، جغرافیا و علم‌العمران در پردازش و سنجش اطلاعات را ضروری دانست. نقد ابن‌خلدون سال‌ها بعد از سوی دیوید هیوم احیا شد و امروزه ابزارهای دقیق و روش‌ها و فناوری‌های کارآمدتری به میان آمده است. ابزارهایی که نقد تاریخی را متحول ساختند.^۱

امروزه در عصر جهانی شدن از اسناد و مدارک رسانه‌ای، مجازی و الکترونیک نیز استفاده می‌شود. بر همین اساس تکنیک‌های تحقیقی خاصی برای آنها، مانند تحلیل داده‌های مجازی،

۱. قراملکی، روش‌شناسی مطالعات دینی، ص ۲۳۶ و ۲۳۷.